

İçindekiler Tablosu

Tatil-i Eşgal Yasa Tasarısı, Sendika Kurma ve Grev Hakkı ile İlgili Bazı Müzakereler	3
Cemiyetler Kanunu ve Toplantı Hürriyeti	7
Kanun-ı Esâsî Değişikliği ve Hakimiyet-i Milliye	14
Dipnotlar	19
Kaynaklar	21

Prof. Dr. Ayfer ÖZÇELİK

Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

1908 MECLİS-İ MEBUSANINDA TEMEL HAKLAR VE HAKİMİYET-İ MİLLİYE İLE İLGİLİ BAZI TARTIŞMALAR

1908 hareketiyle ülkede tekrar Kanun-ı Esâsî'nin işletilmesine girişilmiş, 1909 Anayasa değişikliği ile de parlamenter bir sistemin ülkemizde yerleşmesi hedef alınmıştı. Bir anayasa hukukçusunun belirttiği gibi "Parlamenter rejim, anayasa hukukunda fert hak ve özgürlüklerini en iyi gerçekleştirip teminat altına alan rejim olarak görünür. Tamamen teorik olan bu görüşün gerçekleşmesi ise, sistemi uygulayan siyaset adamlarının demokrasi anlayışı karşılıklı saygı prensibine olan inançları ile doğru orantılıdır".¹

İşte İttihat ve Terakki Cemiyeti/Fırkası, Abdulhamid'in istibdad yönetimine karşı hürriyetçiliğin sembolü olarak ortaya çıkmış, bu sebeple mevcut düzenden bıkmış, yaşanan sefaletten kurtulmak isteyen insanların umudu haline gelmişti. Fakat 1908'den sonra iktidara önce dolaylı, sonra yavaş yavaş doğrudan el koyan İttihat ve Terakki'nin kısa zaman içinde otokrat bir karaktere bürünmesi, hak ve özgürlükleri gerçekleştirip, teminat altına almak için kurulduğunu iddia etmesine rağmen, muhaliflerini sindirmek hususunda Abdulhamid ile yarışır politikalara girmesi, ülkeyi hiç de arzu edilmeyen noktalara getirdiği gibi, demokrasi tarihimiz için ilerki yıllarda da kendisini hissettirecek yanlış bir iktidar-muhalefet ilişkisi ve anlayışının doğmasına yol açmıştır. Çünkü demokrasilerin istikrarı ve devamı, yeşerdiği ülkelerdeki erdemli, sorumluluk sahibi, başkalarının hak ve hürriyetlerini kendilerinin imişcesine savunan ve onlar üzerinde titizlenen fertlerle sağlanabilirdi.

Bu cümleden olarak şunu belirtmekte yarar var: "Bir ülkeyi çöküşten kurtarmak için yapılan kurumsal ıslahatlar ve reformlar temelde insana, insanın dünya görüşüne inilmedikçe dayanaksız kalacaklar ve çoğunlukla uygulama şansı bile bulamayacaklardır. Şüphesiz Osmanlı Devleti tarihe karışırken kurumlarının ve insan karakteristiklerinin hepsini beraberinde götürmedi, Cumhuriyet'e bıraktı."²

Osmanlı Devleti'nin son yüzyıllarından itibaren temel sorun, bu devlet nasıl kurtulur sorusu ve buna verilen cevaplar etrafında dönmüştür. Bu sorun Cumhuriyet'e de miras bırakılmıştır. Uzun zamandır yukarıdaki soruya verilen cevap, genellikle Batı medeniyetinin tamamiyle benimsenmesi şeklindedir. Bu sebeple kendisinden öncekiler gibi İttihat ve Terakki'nin ana kaygısı da bu soru olmuş, cemiyet/fırkanın bu soruya bulduğu cevap, onun bütün eylemlerini etkilemiştir. İttihat ve Terakki'nin eylemlerinde militarizmin önemli bir taban teşkil etmesi, devletin parçalanması tehlikesine verilen cevabın karakteristiğini de etkiliyordu.

Dolayısıyla İttihat ve Terakki'nin yasama faaliyetlerinde, ana amacı özgürlükler veya anayasal haklar olmaktan çok, devletin bekasının nasıl sağlanacağı olacaktır. Yasama faaliyetleri bunun için araç olarak kullanılmıştır. Belki de bunun doğal bir sonucu olarak "otoriteryen" eğilimler yasama faaliyetlerinde ağır basmıştır.

31 Mart hadisesi sonucunda ilan edilen ve uzun süre devam eden sıkıyönetim³ ve Meclis-i Mebusan'daki milletvekillerinin bu hadiseden duydukları ürküntü de otoriteryen eğilimlerin yasama faaliyetlerine yansımaları kolaylaştırmıştır. Aslında Osmanlı millet sistemi sayesinde adeta yarı özerk bir durumda olan Osmanlı unsurlarının durumu da İttihat Terakkilileri bu yönde tavır almaya iten nedenlerden biri olarak görülmelidir. Devletin çöküşe sürüklenmesi, kapitülasyonların ve nihayet 1838 Ticaret Antlaşması ile gelinen nokta, Osmanlı unsurları üzerinde oynanan oyunları da hızlandırmıştır. Bütün bunların etkisi ile, İttihat ve Terakki hem gayrimüslim unsurlara, hem de giderek bütün halka güvenmeyen bir tutum içine girdi. Bu durum geniş halk kitlelerinin siyasal katılımından ürkülmesinin de ana nedenidir.⁴ Halbuki cemiyet II. Meşrutiyet'in ilanı öncesinde ve

1908 MECLİS-İ MEBUSANINDA TEMEL HAKLAR VE HAKİMİYET-İ MİLLİYE İLE İLGİLİ BAZI TARTIŞMALAR

seçimler sırasında, gayrimüslimlerin oluşturduğu çeşitli teşekküllerle ittifak çalışmaları içine girmişti. Özellikle Rumeli'de ve Anadolu'nun gayrimüslim nüfusunun nispeten yoğun olduğu yerlerde yapılan pazarlıklarla, gayrimüslimlerin belli sayıda mebus tarafından temsil edilmesi sağlanmıştı. Bu mebuslar da diğerleri gibi İttihat ve Terakki listesinden aday gösterilerek meclise girmişti.

II. Meşrutiyet öncesi ve sonrasının en gözde sloganı "Hürriyet", buna benzer sebeplerle hayata geçmemiş boş bir slogan olarak kalmıştır. Aynı tutumu 1909'da ilan edilen ve uzun süre devam eden sıkıyönetim uygulamasıyla da, muhalefeti boğmaya yönelik girişimlerde de, nihayet yasama faaliyetlerinde de görüyoruz. Bu, çok özlenen Avrupalılaştırmanın, bireyin önündeki engelleri kaldırmak olarak değil de, devleti kurtarmanın aracı olarak algılanmasının doğal bir sonucudur. Hatta hürriyeti, slogan olarak o kadar çok kullanan ve yığınlara mal eden cemiyet, bir süre sonra ondan nasıl kurtulacağını çarelerini araştırarak duruma düşecek ve verdiği yasa tekliflerinde de onunla ilgili müzakerelerde de bunun etkisi açıkça görülecektir.

Şunu da belirtmek gerekir ki, meclis içinde hepsi İttihat ve Terakki listesinden seçilmelerine rağmen, sosyalistlerden liberallere kadar farklı görüşlere mensup bir çok milletvekili vardır ve yasama faaliyetleri esnasında yeri geldikçe kendi dünya görüşlerini kabul ettirmeye çalışacaklardır.

31 Mart Hadisesi'nden sonra Mahmud Şevket Paşa, daha Hareket Ordusu İstanbul'a tamamiyle hakim olmadan 7 Nisan 1325 (20 Nisan 1909) günü hükümete verdiği bir ultimatomla, yapılmasını istediklerini sıralamıştı. İstekleri arasında sıkıyönetim ilanı yanında, Basın, Serseriler, Cemiyetler, Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunları ile anayasa değişikliğinin bir an evvel çıkarılması konuları vardı. Paşa, bu kanun ve nizamnameler çıkıncaya kadar sıkıyönetim uygulamasının devam etmesini istiyordu.⁵

İşte hadiseden sonra Hareket Ordusu'nun duruma el koyması, sıkıyönetimin ilanı, Abdulhamid'in halli, kabinenin değiştirilmesi sonrasında Meclis yukarıda belirtilen yasaların çıkarılması için çok yoğun bir yasama faaliyeti içine girecektir. Fakat bütün bu yasama faaliyetleri sırasında 31 Mart'ın gölgesi ve etkisi hep hissedilecek, zaman zaman da, özellikle hürriyetçi istekler belirlediğinde, İttihatçı bazı mebuslar ve hükümet yetkilileri tarafından hatırlatılacaktır.

Biz, bir makalenin dar sınırları içine girmeyecek kadar geniş ve bir o kadar da canlı olan bu müzakereler hususunda bazı seçmeler yaparak, Tatil-i Eşgal, Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü (İçtimaat-ı Umumiye), Cemiyetler Kanunları ile anayasa değişikliği müzakereleri sırasında temel haklar alanında mebusların bazı görüşlerini kısaca vermeye çalışacağız.⁶ Burada belirtilmesi gereken husus, meclisin o günkü çalışma ortamı içinde bütün bu yasaların hemen hemen aynı tarihlerde müzakere edildiğidir.

Tatili Eşgal Yasa Tasansı, Sendika Kurma ve Grev Hakkı ile İlgili Bazı Müzakereler

Adı geçen yasalardan Ta'til-i Eşgal Yasası Meclis'te 13 Mayıs 1325'te görüşülmeye başlanır. Sendika kurmak hürriyetini de kapsadığından Cemiyetler Kanunu'yla da ilişkilidir. Osmanlı Devleti'nde ilk defa 1872'de görülen grev hareketleri, II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında birbiri ardınca patlak vermiş (bazılarına göre Temmuz sonundan Ekim sonuna

1908 MECLİS-İ MEBUSANINDA TEMEL HAKLAR VE HAKİMİYET-İ MİLLİYE İLE İLGİLİ BAZI TARTIŞMALAR

kadar 111 grev olmuş, bunların %30'u Makedonya'da çıkmış) ve bunlara "hürriyet grevleri" adı verilmişti.⁷

İşte daha önce grevlere sıcak baktığı, işçiden yana tavır koyduğu belirtilen İttihad ve Terakki'nin⁸ ve onun güdümündeki hükümetin özellikle kamu hizmeti veren kuruluşlarda işçi hareketlerini sıkı bir sistem dahiline almak isteyen, sendika kurmayı yasaklayan bir kanun layihasını kaleme alarak Meclis'ten çıkartmaya çalıştığını görmekteyiz.

Encümen, hükümetin hazırladığı layihadaki sendikaları yasaklayan hükmü kaldırmış ve Meclis'e öyle sunmuştu. Selanik Mebusu İttihadçı Cavit Bey ve Ahrarcı Zöhrap Efendi'nin de dahil olduğu bir grup mebus, encümenin bu tutumundan duydukları memnuniyeti dile getireceklerdir. Hükümetin ve İttihadçı mebusların tereddütlerine karşılık, onlar sendikaların ihtilal cemiyetleri olmadıklarını, grevin ve sendikanın bir hak olduğunu belirtiyorlardı. Amaçları olan, amelenin menfaatlerini temin etmek dışına çıktıklarında ise gerekli cezalara çarptırılabilirlerdi. Fakat onlar hükümetin ve encümenin hususî ve genel (kamuya hizmet veren) müesseseler ayrımı yapıp, hususî müesseselerde çıkabilecek grevlerle ilgili herhangi bir madde getirmemesine itiraz ediyorlardı. Bazı mebuslar ise, işçilere sendika kurma hakkı verilmesine ve bunlar vasıtasıyla greve gidilmesine, ülkemizin çok ihtiyaç duyduğu yabancı sermayenin gelmesine engel olur endişesiyle karşı çıkıyor, sendikanın ve grevin hak olduğunu belirten mebusların Avrupa'daki işçi-işveren ilişkileriyle ilgili verdiği örneklerle, meşrutiyetin bizde henüz yerleşmediği, halkımızın medenî olarak geri olduğu şeklinde karşılık veriyorlardı. İpek Mebusu (İttihadçı, sonradan bağımsız) Hafız İbrahim Efendi'nin ifadesiyle, şark ve garb arasında pek çok fark vardı. Avrupalılar bizden çok ilerde idiler. Onlar, köylere, kasabalara kadar eğitimi yaygınlaştırmışlar, %95 okur-yazar, iyi eğitilmiş kişilerdi ve köylerde, kasabalarda yaşayan halk dahi, ülkelerinin zararına, menfaatine dair hususları çok iyi takdir edebiliyorlardı.

Hafız İbrahim Efendi'ye göre, Avrupa'ya benzemeyen bizim ülkemizde hükümetler bir müşfik baba veya hakim gibidir. Nasıl ki hakim, yetim kalmış bir çocuğa malını idare edemeyeceği için bir vasi tayin eder, bu vasi 10-15 sene onun malını idare ederse, hükümet de hazırladığı ve sendikaları da yasaklayan layiha ile bizim işçimiz Avrupa işçisine benzemiyor demektedir. Hükümet, memleketin durumunu düşünerek, önce asayiş sağlansın, yabancı sermaye ülkemize girsin, onlar kamuya ait müesseseler yaparken, bizim amelemiz de iş sahibi olsun, çocuklarını okutsunlar, bu çocuklar haklarının bilincine varıp ileride sendikalar kursun, haklarını korusunlar mütalaa mütalaa ki, bu mütalaa İbrahim Efendi'ye göre de doğrudur.⁹

Halbuki Sosyalist Erzurum Mebusu (Ermeni) Varteks Efendi'ye göre Meclis'in ve hükümetin görevi, milletin menfaatini korumaktır. Bu da amelenin haklarını korumakla sağlanırdı. Zenginler kendi haklarını kendileri korumak kudretinde idiler. Bugün hudut başlarında düşmana göğüs gerenler amelelerdi. Varteks, Osmanlı ülkesinde müsait olmayan koşullarda amelenin haddinden fazla çalıştırılıp, yeterli ücret almadığından bahseder. Hamile kadınların günde 10-12 saat çalıştırıldığını, 12 yaşından küçük kız çocuklarının bile aynı şartlarla çalışmaya zorlandığını belirterek, önce çalışanların haklarını koruyacak bir iş yasasının çıkarılmasını, sonra grevle ilgili bir kanun yapılmasını ister¹⁰ ki, birçok mebus da onunla aynı görüştedir.

Geneli hakkında müzakereler bitirilip, maddelere geçildiğinde İttihadçı Kırkkilise Mebusu Emrullah Efendi, "Medeniyeti en fazla zarara uğratan, gücün hakka tahakküm etmesidir, kanunlar da bunu önlemek için çıkarılır... Eğer kanun, ayânın, sermayedârın işçiye zorbalık

1908 MECLİS-İ MEBUSANINDA TEMEL HAKLAR VE HAKİMİYET-İ MİLLİYE İLE İLGİLİ BAZI TARTIŞMALAR

yapmasını men edemiyorsa, işçiye haklarını müdafaa hakkı verilmelidir. Bu da sendika ile olur. Sendikalar kabul edilmediği takdirde böyle bir nizamname yapamayız” diyecektir. Emrullah Efendi'nin asıl itirazı sendika yasağını kaldıran encümenin konuyu meskutun anı (hiç değinmeden) bırakmasıdır. O, açıkça sendika izni ile ilgili bir ibarenin kanuna yazılmasını istemektedir. Belki de ona cevap olmak üzere encümen adına Artas Yorgaki, kanunda yasak olan hususların belirtileceğini, sendika kurmanın ise toplanma hürriyetinin gereği olduğu, yani bireysel hürriyetlere girdiği için yasak olamayacağını, dolayısıyla yasaya geçirilmesine gerek olmadığını ifade edecektir.¹¹

Zabıtlardan anlaşılacağı üzere, grev ile ilgili yasa tasarısı görüşülürken, genellikle hakim fikir sendikalara izin verilmesi yönündedir. İşte, Meclis'e bu hava hakimken Dahiliye Nâzırı Ferid Paşa Meclis-i Mebusan'a gelerek müzakerelere katılır ve bütün bu görüşlere karşı “sendika için izin yoktur” şeklinde kesin bir hüküm ifade eder. Çünkü ona göre, sendika kurmak, memleketi daima tehdit altında bulundurmak için yapılmış hileydi. Buna önemli bir delil olarak ise “İşçiler Gazetesi”nde yazılan ve Osmanlı işçilerinin Avrupa'daki işçilerle ortak hareket etmediğinden yakınan yazıları gösterir. Avrupa'daki sosyalistlerin gelip bizim işçilerimizle birleşmesine memleketin durumu müsait değildir. O, her tarafta böyle broşürler, gazeteler dağıtılıyor der. Bulgaristan'ın yapılan grevleri bahane ederek, Rumeli Demiryolu'nu zapt etmesi de tehlikeye başka bir örnektir.

Yine ona göre sosyalizm gibi Avrupa doktrinleri, Avrupa hükümetlerini bile ezmektedir. Oysa bizim asayişe ve yabancı sermayeye ihtiyacımız vardı. Dahiliye Nâzırı Ferid Paşa, “Grevleri yapan ecnebi ameledir. Bunların hükümeti ezmek için açıktan açığa Avrupa'da yaptıklarını burada yapmalarına izin verilmemelidir. Bizim ahalimiz gayet sakin bir ahalidir. Onların ahlakını bozacak bu gibi şeylere müsaade edilmemelidir” diyecektir.¹²

Paşa'nın bu sözlerini Zöhrap Efendi, “sosyalizm meselesini ortaya atarak Meclis'i korkutmaya, dehşete düşürmeye” çalışmak olarak değerlendirir. O'na göre şer'i ilimler mütehasısı bazı mebuslar da sosyalizmi başka manada telakki ediyorlardı. Oysa “sosyalistlerin doktrinleri bizim şer'i hükümlerimizde tamamıyla mevcuttu.”

Zöhrap'a göre, eğer yasaklanması gereken bir sendika varsa o da, sermaye sendikası, tekelleşmeden doğan zorbalıktı. Halbuki bir taraftan sermaye gelsin, memleketimizde toplansın, anonim şirketler kurusun isteniyor, bunun için teşvikler yapılıyor, fakat diğer taraftan işçinin birleşerek sendika kurmasına ve haklarını korumasına izin verilmiyordu. Böylece bir tarafın birleşerek fiyatları düşürmesine karşılık, öbür tarafın da yine birleşerek buna karşı koymasına izin verilmiyor, iktisadın ana kaidesi olan arz-talep dengesi bozuluyordu.

Zöhrap Efendi uzun savunmasında Fransa'daki zulümlerden bahseder ve Hakan-ı Mahlû (Abdulhamid) zamanında sosyalizmin dehşetle anılarak, bir şahsa sosyalist demenin, onu itham etmek anlamına geldiğini söyler. Halbuki meşrutiyet yönetiminde bunların topluma hasım ve tehlikeli olarak takdim edilmeleri kabul edilemezdi. Avrupa sendikalarını sosyalist olarak kabul edip, bizim işçilerimizin onlarla temasını zararlı görmek, giderek Avrupa bilim adamlarıyla da ilişkilerimizi kesmemizi gerektirecekti. Çünkü, onların da çoğu sosyalistti. Hatta Almanya gibi bazı devletlerin işçilerine verdiği bazı sosyal haklar da bir sosyalist hareketti.¹³

İşte, belki de sendikalar lehine bu ve benzeri savunmalardan sonra mebuslarda oluşan olumlu hava sebebiyle Nafia Nâzırı Seyfi Paşa layihanın müzakeresinin ertelenmesini

1908 MECLİS-İ MEBUSANINDA TEMEL HAKLAR VE HAKİMİYET-İ MİLLİYE İLE İLGİLİ BAZI TARTIŞMALAR

isteyecek (ellerinde bazı evrak olduğunu, şayet bu evrakı görürse encümenin sendika lehindeki görüşlerini değiştirebileceğini belirtiyordu) ve kabul edilecektir.

18 Haziran 1325'te müzakereler tekrar başladığında, bu defa Ticaret ve Nafia Nezareti Mektupçusu Ali Bey ilk sözü alarak hükümetin görüşlerini savunacaktır. Onun ifadeleriyle kanun, aziz vatani sosyal, siyasî, iktisadî hayatı ilgilendiren çok önemli bir kanundu. Özellikle kamuya hizmet veren kurumlardaki grevler öncelikle halka, sonra devlete, sonra sermayedâra zarar veren bir hareketti. Üstelik memleketimizde, mesela demiryolları devletin teminatı altında olup, sermayedâra kilometre başına 10-12 franklık kâr teminatı veriliyordu. Hasılat bu dereceye çıkmadığında açığı devlet kapatıyordu. Böyle yerlerde çıkacak grevler, sermayedâra yarayacak, alet edavatı eskimediği ve ameleye para ödemediği halde devletten parasını alacaktı.

Ali Bey, sendikayı eskiden beri bilinen esnaf loncalarından başka bir şey olmadığı şeklinde yorumlar. Devlet ihtilafları halletme yetkisini, hakimiyet hakkını bu loncalara devredemezdi. Sendika kurmak, sermayeye çok ihtiyaç duyulan bir zamanda sermayedârı tehdit altında bulundurmak demektir. Ali Bey, çeldirici bir örnek verecek ve mesela savaş gibi çok tehlikeli bir zamanda grev çıkması halinde memleketin içine düşeceği duruma dikkat çekecektir. İşte, bütün bu sebeplerle hükümet sendika teşkilini yasaklıyor, bunun yanında amelenin haklarını da korumak düşüncesiyle hakem, uzlaşma heyeti getiriyordu.¹⁴

Anlaşılan hükümetin sunacağı evrak ya sunulmamış, ya da encümeni tatmin etmemiş olmalı ki, encümen üyesi Ahrarcı Artas Yorgaki, Ali Bey'in sendika konusundaki bu itirazlarının dikkate alınamayacağını belirtir. Ona göre, sendika zaten kanunlarla temin edilmiş toplanma hakkının icra edilmesi demektir. Bu hakkı suiistimal edenler ise cezalandırılırdı. Sosyalist Paçedoref Efendi de, Nafia Nezareti adına söylenen sözlere katıldığını ifade edince tepkilerle karşılaşacaktır.

Sosyalist Varteks Efendi ise, Ali Bey'in sözlerini mebusların fikrini çelmek için ortaya atılmış iddialar şeklinde yorumlar. Avrupa'da sendikanın, grev hakkının olması, Avrupa sermayesini ürkütüp iş yapmaktan alıkoymamıştır. Yine öncelikle vatanın müdafaasını düşünen mebuslar, harb halinde grev çıkacak sözleri ile ürkütölmek istenmiştir. Fakat demiryoluna sığınarak bütün şirketlerde grev sıkı kayıt ve şartlara tâbi tutulmak istenmektedir.¹⁵

Varteks Efendi, "Ben taaccüp ediyorum" şeklinde serzenişte bulunur. "Biz daima Avrupa'nın en kavi devletlerinden, İngiltere'den, Fransa'dan her fırsatta bahsediyoruz. Fakat onların en büyük, (en hürriyetçi) kanunlarını bir tarafa bırakıp, nerede en eskimiş, en zararlı nizamları varsa onları alıyoruz. Bu şekilde o devletlerin şereflerine de hâlel getiriyoruz. Halbuki orada liberal bir anlayışla sendika kurulmasına izin veren kanunlar var. Fransa'nın başka bir takım kanunlarını alıyorsunuz, amelenin hukukunu, şahsî hürriyetlerini müdafaa eden en esaslı kanunlarını almıyorsunuz." Varteks, biz Avrupa'nın iş, sanayi, maharet noktalarını alıp onların mafevkine çıkmak istemiyor muyduk? sorusunu sorar.¹⁶

Mutedil Hürriyetperveran'dan Aydın Mebusu İsmail Sıtkı Bey de, hükümetin sendikayı zararlı gören eğilimini Meclis'in de desteklemesi halinde, amelenin gizli gizli çalışmak zorunda kalacağını, bunun ise daha zararlı neticeler doğuracağını belirtir. Zaten yasak da mümkün değildir. Yarın 8-10 amele bir araya gelip, biz sakatlanan işçilerin ailelerine yardım etmek için toplanıyoruz diyebilir ve sendika gibi faaliyet gösterebilirdi.

1908 MECLİS-İ MEBUSANINDA TEMEL HAKLAR VE HAKİMİYET-İ MİLLİYE İLE İLGİLİ BAZI TARTIŞMALAR

Dahiliye Nâzırı Ferid Paşa'nın da, müzakerelere müdahale ederek sendikaların sermaye sahiplerini zarara uğratmak, mahvetmek ve daima tehdit altında bulundurmak için kurulduğu şeklinde eski görüşlerini tekrarladığını görüyoruz. O, bununla ilgili ellerinde evrak bulunduğunu da tekrar edecektir.¹⁷ Mektupçu Ali Bey ise hükümetin amelenin bireysel hürriyetlerini sağlamak için sendikayı yasakladığını iddia edecektir. Çünkü işçiler bu defa sendika ağlarının boyunduruğuna girecekti.

Mebusların da yavaş yavaş hükümetin görüşü lehine dönmeye başladıkları, Ferid Paşa'nın sözlerinin alkışlanmasından anlaşılmaktadır. Buna karşılık Zöhrap Efendi, "artık icra kuvveti bize hürriyetçi kanunlar getirsin, böyle takyid, tazyike yönelik kanunların arkasını keselim, biz buraya sadece böyle kanunlar çıkartmaya gelmedik" tenkidinde bulunacaktır.

Meclis Reisi'nin de zaman zaman hükümetin görüşü lehinde müdahalelerinin olduğu görülüyor. Bu müdahaleler sonuç verecek ve pek çok mebusun itirazlarına ve hatta bu hususta (sendikalara izin verilmesi, fakat bu konuda ayrıca bir kanun çıkarılması şeklinde) alınan kararlara rağmen, sendikaların yasaklanması ve grev hakkının kullanılmasının bazı sıkı kural ve kaidelere bağlanarak adeta işlevsiz kalmasını sağlayan Ta'til-i Eşgal Yasası 23 Temmuz 1325'de Âyan'dan gelen ufak tefek bazı değişiklik taleplerinin de kabulüyle Meclis'ten geçirilecektir.¹⁸ Son ana kadar direnen mebuslardan, mesela Lütfi Fikri'nin, sendikaların ne olduğu konusu tam anlayamadı sözleri gürültü ve vatanperverlik aleyhinde olmakla itham edilerek karşılanacaktır. Yasaya red oyu veren mebusların sayısı 39'dur ki, bunların içinde gayrimüslimlerin çoğunluğu, bazı İttihadçılar ve Ahrarcılar vardır.¹⁹

Mebusların öncelikle işçi-işveren ilişkilerini düzenleyen bir iş yasası çıkarılması, sonra grev kanunu yapılması ile ilgili teklifleri olduğunu belirtmiştik. Hükümetten böyle bir teklif gelmemesi üzerine İttihadçı Ermeni Halep Mebusu Artin Boşgezenyan, 9 Mart 1326'da konuyla ilgili 4 maddelik bir kanun layihası teklifi vermiş,²⁰ encümenlerden geçirilerek genel kurula indirilen teklif 13 Nisan'da görüşülmüş, fakat o sıra Sadrazam olan İbrahim Hakkı Paşa Meclis'e gelerek "tesadüfen bu teklifin müzakere olunduğunu gördüm. Elbette çıkarılması gereken pek çok kanun var ve sırasıyla çıkacak. Bu kanunun ise hakikaten acil bir kanun olduğunu zannetmiyorum" diyerek teklifin yasalaşmasını önlemiştir. Sadrazam "şayet Meclis bu konuda ısrar ederse hükümet konuyu düşünür" şeklinde mebusları ikna eder.²¹

Fakat hükümetten böyle bir yasa teklifi gönderildiğine şahit olmuyoruz. Cumhuriyet'in ilk yıllarında konu Büyük Millet Meclisi'nin gündemine alınmış ve 1936'da çıkarılan İş Yasası'na kadar Osmanlı döneminde çıkarılan Ta'til-i Eşgal Kanunu'nun hükümleri yürürlükte kalmıştır.²² 1936 tarihli yasayla de grev ve lokavt yasallaşmış, 1946 tarihli Cemiyetler ve 1947 tarihli Sendikalar Kanunlarıyla sendika kurulmasına izin verilmiştir.²³

Cemiyetler Kanunu ve Toplantı Hürriyeti

Meşrutiyetin ilanından hemen sonra memleketin her tarafında büyük sevinç ve heyecan yaşandığı, çeşitli toplantılar yapıldığı, fakat bunların bir süre sonra hükümeti endişeye sürükleyecek boyutlara ulaştığı biliniyor. Giderek halkın büyük umutlar beslediği hürriyetin, günlük yaşantısında çoğu zaman hiçbir değişiklik getirmemesi gibi çeşitli sebeplerle umudun yavaş yavaş umutsuzluğa dönüştüğü, bu durumun gazetelerle de dile getirildiği görülüyor. İşte yavaş yavaş yükselen muhalefetin de etkisiyle Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa 13 Şubat 1324'te toplantı hürriyetine bir takım sınırlamalar getirileceğini gazetelere

1908 MECLİS-İ MEBUSANINDA TEMEL HAKLAR VE HAKİMİYET-İ MİLLİYE İLE İLGİLİ BAZI TARTIŞMALAR

açıklamış ve bu açıklama resmî tebliğ olarak yayınlanmıştı.

Resmî tebliğ Meclis'te tepkilere yol açacak ve Sadrazam'a soru önergesi verilecektir. Önergenin görüşülmesi sırasında İttihadçı Hüseyin Cahit Bey, uzun bir izahatla Fransa'da toplantı hürriyeti ile ilgili uygulamaların tarihini verir ve Beşiktaş'ta Kör Ali isimli bir şahsın çıkardığı olayları örnek göstererek halkın geriliği dolayısıyla bizde toplantıların sınırlandırılması gerektiğini, yani Sadrazam'ın beyanatının doğruluğunu savunur. Onun bu konuşmasına özellikle muhalif mebuslar karşı çıkacaklardır. Varteks Efendi, diğerlerinin görüşlerine de tercüman olarak, meşrutiyetin başlıca esaslarından ikisinin matbuat ve ifade hürriyeti olduğunu, bu ikisine hanel geldiği takdirde meşrutiyetin temelinden yıkılacağını söyleyecektir. Ona göre meşrutiyetin ruhu özgürlüktür. Özgürlükler ise toplantılarla tecelli eder. İstibdadın korkularıyla fikirlerimiz o kadar karıştı ki, en küçük bir şeyden korkuyoruz diyen Varteks hürriyetten korkmayalım, ahaliyi serbest bırakalım, konuşsun söylesin. Niçin gazeteler sütunlarında, ahali meydanlarda fikirlerini açıklamasin, o zaman hürriyet nerede kalıyor tenkidinde bulunur.

Varteks, Cahit Bey'in sözlerine ise şöyle cevap verir. Bize Fransa'yı örnek gösteriyorlar. Halbuki Fransa bir cumhuriyettir, hem de bürokratik bir cumhuriyet. İngiltere ise padişahlıktır. Fakat İngiltere Fransa'dan daha hür, daha serbest, medeniyetin daha baş yerinde oturan bir devlettir. Niçin İngiltere'yi değil de Fransa'yı örnek olarak alıyoruz. Oysa bugün dünyanın en adil memleketlerinden olan İngiltere'de her şey serbesttir. Fransa'da kanunlar toplantıları böyle sıkıca bağladığı halde orada mitinglerde toplantılarda olaylar yaşanıyor, ama İngiltere'de bu bağlar olmadığı halde olay çıkmıyor. Acaba İngiliz halkı Fransızlar'dan daha medeni olduğu için mi? Hayır bunu asla kabul etmem. Sebep sıklıktır. Her şey sıkılırsa patlar.

Zaten bu kadar baskı görmüş halkımızı serbest bırakalım, korkmayalım. Korkmak za'fiyyetten, acizlikten ileri geliyor. Başkasını sıkılamak kendi acimizi ortaya çıkarıyor. Her halde bir olay çıkarsa zabıtamız müdahale edecektir. Birisi anarşist fikirlerini, öbürü sosyalist fikirlerini beyan edebilir. Herkes fikrinde hürdür. Vatana millete mugayir hale geldiğinde hükümet o vakit müdahale eder. Şayet Meşrutiyeti ruhuyla yaşatmak istiyorsak matbuatı da, içtimaları da hür bırakalım. Varsın Fransa veya İngiltere kabul etmesin, ama biz bunu kabul edelim. Fakat şayet istibdat rejimlerinde olduğu gibi bir fırkanın bir fikrin üzerine çökmek, yok etmek istiyorsak o vakit bunları sıkıştırabiliriz. Hangisini istiyorsanız onu kabul ediniz. Neticede soru önergesi toplantı hürriyeti ile ilgili layihanın bir an önce Meclis'e gönderilmesi teklif edilerek red olunur.²⁴

Hükümetin konuyla ilgili yasa teklifi, İçtimaat-ı Umumiye Kanun Layihası adıyla 25 Nisan 1325'den itibaren görüşülmeye başlanır. Daha çok teknik konuları içeren 10 maddelik yasa teklifinde konumuz ile ilgili çok fazla tartışma yaşanmayacaktır. Sadece 3. maddede yer alan ibarelerden toplantıların nahiye ve köylerde de yapılacağı sonucu çıkması bazı mebusların itirazlarına yol açacaktır. İttihadçı Sinop Mebusu Hasan Fehmi Efendi, yeterli zabıtası bulunmayan, Cuma günleri bile birbirlerine zıt eylemler yaşanan, bütün manasıyla medeniyet ve hürriyetin kavranmadığı küçük yerleşim birimlerinde yüzlerce kişinin katılacağı toplantıların bir çok mahzurlar doğuracağını belirtecektir. Hasan Fehmi Efendi'nin karışıklık çıkabilecek yerlerde Cuma namazlarının kılınmasının bile sultan iznine talik edildiği şeklindeki sözleri; "şer'i şerifte toplantı yasak değildir" ve mesele "şer'an" değil, vatanın menfaatleri noktasından tetkik edilmektedir karşılığını görecektir.

İpek Mebusu İbrahim Efendi'nin (İttihadçı, sonradan bağımsız) aynı madde ile ilgili

1908 MECLİS-İ MEBUSANINDA TEMEL HAKLAR VE HAKİMİYET-İ MİLLİYE İLE İLGİLİ BAZI TARTIŞMALAR

sarfettiği sözler kayda değer. İbrahim Efendi, memleketimiz yalnız üç beş büyük şehirden oluşmuyor, öyle vilayetlerimiz var ki, buralarda halk henüz medeniyet nedir, meşrutiyet nedir, niçin toplanılır bilmiyorlar. Maksat hürriyeti tahsis etmek değil, temin etmektir. Biz hürriyeti, böyle hiç medeniyet görmeyen köylere bile, bu kadar geniş bir şekilde bahşedersek bu, yeni doğmuş çocuğu birden büyütme için günde üç okka süt verip midesini berbat etmeye benzer diyecektir. İbrahim Efendi'nin teklifi, hiç olmazsa üç seneye mahsus olmak üzere toplantı serbestisini sadece kasaba ve şehirlere tahsis etmektir. Bu, nahiye ve köylerde hürriyetleri tamamen sınırlamak anlamına gelmeyip, geçici bir süre ertelemek anlamındadır.

Sosyalist Kozan Mebusu Hamparsum Muradyan ise; halk cahildir, meşrutiyet nedir bilmiyorlar, ihtimal ki müfsit kişilerin peşine takılacaklar sözlerini eleştirir. Eğer meşrutiyetimiz hakkında bir şek ve şüphe varsa ve bunun sebebi halkımızın ekserisinin meşrutiyetin esaslarını bilmemeleriye, aksine bizim vazifemiz meşrutiyeti köylere kadar halka anlatmaktır der. O zaman biz meşrutiyetin baki olduğundan ve halkımızın tamamınca benimsendiğinden emin olacağız. Ona göre aksine, özellikle köylere adamlar gönderilip dağ başındaki çoban bile bulunarak onlara vaaz ve nasihat edilmeliydi.

İttihadçı Yusuf Kemal Bey de köy ve nahiye ahalisini toplantı hürriyetinden mahrum etmenin Kanun-ı Esâsi'ye aykırı olduğunu belirtecek, Canik Mebusu İttihadçı (sonradan bağımsız) Mehmed Ali Bey ise toplantı hakkının insanın doğal haklarından, doğal hukuktan olduğunu söyleyerek Yusuf Kemal'i destekleyecektir. Ona göre bu hak sonradan kazanılmış haklarından (hukuk-ı müktesebe) olmadığı için engellenemezdi. Fakat, sonunda sadece şehir ve kasabalarda toplantı yapılması kabul edilecektir.²⁵

İçtimaat-ı Umumiye Yasası, Âyan'dan gelen önerilerle de son şeklini alarak 21 Mayıs'ta Meclis'ten geçirilmiştir. Görüldüğü gibi henüz 31 Mart'ın tesirlerini üzerinde hisseden Meclis'te, bu yasa ile ilgili müzakereler kısadır. Ama asıl tartışmalar Cemiyetler Kanun Layihası'nda yaşanacaktır. Cemiyetlerin tâbi olacakları kanunî kayıtlar konusu ilk defa Edirne Mebusu Talat Bey'in 23 Mart 1325 tarihli olup, 25 Mart'ta okunan teklifi ile Meclis gündemine gelmiştir. Aynı celsede 24/25 Mart gecesi öldürülen Hasan Fehmi Efendi konusu da Zöhrap Efendi ve arkadaşları tarafından Meclis'e taşınmıştı. Talat Bey'in teklifi Layiha Encümeni'ne havale edilmiş, 31 Mart Olaylarının etkisiyle önce toplantı hürriyeti ile ilgili kanunu çıkaran Meclis, 6 Haziran 1325'te de Cemiyetler Kanunu'nun müzakeresine başlamıştır.

Anlaşılan hükümet Fransa'nın cemiyetler hakkındaki son yasasını tercüme etmiş ve bazı ilaveler ve yasaklarla Meclis'e sunmuştu ki, bunlar arasında siyasî cemiyetler ile kavmiyet, cinsiyet esas ve unvanlarıyla cemiyet kurmanın yasaklanması vardır. Fakat encümen meşrutî bir idarede siyasî cemiyetlerin olacağı, olması gerektiği düşüncesiyle, bununla ilgili ibareleri kaldırmış, bu noktada Fransa kanununa daha uygun hale getirmiş, kavmiyet ve cinsiyet esasına dayanan cemiyet kurma yasağını ise aynen bırakmıştı.

İşte Lütfi Fikri Bey (Ahrarcı-Dersim) encümenin yaptığı bu değişikliği onaylayan, fakat izin alma zorunluluğunun getirilmesini isteyen bir konuşma yapacaktır. Cemiyetler kanunu ile getirilen sınırlamaların hiç olmazsa Rusya derecesinde bizde de bulunduğunu belirten Lütfi Fikri, çünkü hürriyetperver olmak yeterli değil, tekamül de gereklidir der. 600 seneden beri başka bir idareyle yönetilmiş, bireysel teşebbüsü gelişmemiş, özellikle son 30 senedir dehşetli istibdat altında yaşamış, teşebbüs haklarını kaybetmiş bir ülkede birden bire, Fransa'nın uzun seneler içinde kazandığı cemiyet kurma hürriyeti verilemezdi. Bu sözlere

1908 MECLİS-İ MEBUSANINDA TEMEL HAKLAR VE HAKİMİYET-İ MİLLİYE İLE İLGİLİ BAZI TARTIŞMALAR

mebuslardan tepki gelince; Meclis'teki 31 Mart sırasında meydana gelen kurşun deliklerini gösterir; "Ben memleketimizde cemiyet özellikle siyasî cemiyet olmasın demiyorum" şeklinde konuşur. "Çünkü hem meşrutiyetle yönetilip, hem de siyasî cemiyetler, fırkalar kurulmayacak demek gayet mantıksız bir söz olur". Lütfi Fikri siyasî cemiyetlerin kurulabileceğini, fakat hükümetten izin alınması gerektiğini belirtir. Sözleri bazı mebusların alaylarına konu olacaktır.²⁶ Bir başka Ahrarcı Trayan Nali ise (Manastır) Lütfi Fikri Bey'in cemiyetler aleyhinde olduğu anlaşıldı. O buna örnek olarak Fransa'da cemiyet kurma hakkının ancak yakın zamanda bahşedilmesini gösteriyor. Fakat unutmayalım, sabık idare zamanında getirilen bütün sınırlamalar, kısıtlamalara rağmen biz yine cemiyetler kurduk ve bütün baskılara, ezilmelere rağmen meşrutiyet yine o gizli cemiyetler sayesinde elde edildi der. Ona göre meşrutî bir idarede de cemiyet kurmak hususunda bir takım ağır şartlar getirilirse, gizli cemiyetlerin tekrar kurulmasına sebep olunurdu. Bu sebeple mümkün olduğu ölçüde müsaadekârane davranmak gerekliydi. Zaten Kanun-ı Esâsî'de "Osmanlılar hakk-ı içtimaa maliktir" şeklinde hüküm vardı. Trayan Nali'nin ikinci itiraz noktası kavmiyet, cinsiyet unvanlarıyla cemiyet kurulmasının yasaklanmasıdır. Çünkü bu tür cemiyetlerin behemehal Osmanlı unsurlarını birbirinden ayıracağı düşünülmektedir. Halbuki Kanun-ı Esâsî'ye göre Osmanlı tebası kanunen eşit ve siyasî haklara sahiptir ve hepsi Osmanlı'dır. O halde birine verilmiş hak, diğerine de verilmelidir. Nali, Rumeli'de kurulmuş Arnavut, Bulgar, Rum Meşrutiyet Klüplerinin 31 Mart'ta Hareket Ordusu ile birlikte en önde İstanbul'a gelerek meşrutiyeti muhafaza etmek için çalıştıklarını hatırlatır. Layiha ile meşrutiyetten sonra aleni çalışan bu tür teşekküller gizliliğe itilecekti. Oysa aleni çalışmaları, şayet programlarında, tüzüklerinde, faaliyetlerinde Kanun-ı Esâsî'ye aykırı bir hal görülürse engellenmeleri daha mantıklı idi.²⁷

Sosyalist Vlahof Efendi (Bulgar-Selanik) ise layihada yer alan kısıtlayıcı hükümleri sıralar. Ona göre bu lâyiha millî ve kavmî siyasî fırkaların teşkili imkanını ortadan kaldırmaktaydı. Üyelerinden çoğunluğu ecnebi veya idare merkezi ecnebi bir devlette olan ve iç ve dış güvenliği tehdit eden cemiyetler de, hükümet kararı ve padişah iradesiyle ilga olunuyordu. Yine cemiyetlerin toplantı yerleri, daimî surette polise açık bulundurulacak ve cemiyetin kuruluş ve devamına hükümetin karar vermesi için, Şura-yı Devlet'den onay alınması gerekecekti. Vlahof Efendi'nin tenkitleri de bu noktalar üzerinde olacaktır. O, kavmiyet esasına göre cemiyet kurma yasağını hiçbir meşrutî ülkede olmayan, tamamen devletin bölüneceği korkusuna dayalı olarak getirilmiş bir sınırlama olarak görüyordu. Fakat bu korkuyla yola çıkılırken, yapılan mülhaza yanlışlığını, tarihi hakikatler çok açık bir surette gösteriyordu. Bir devletteki fertlerin ve milletlerin gelişme ve ilerlemeleri için elzem olan hürriyet ve serbestiyet-i tamme, ülke birliğinin de en kuvvetli, en etkili amillerinden birisi idi. Hiçbir meşrutî devlet de böyle bir yasak koymamıştı. Mesela, Avusturya'da kavmiyet ve cinsiyet esasına göre cemiyetler kurulmasına engel olunmadığı gibi, ekalliyete tahakküm sevdasında olan siyasî cemiyetlere de izin verilmemekteydi. Aslında aksi davranış tefrikalara ve ülke bütünlüğünü ihlale yönelik hareketlere meydan verirdi.

Vlahof Efendi, bir cemiyetin genel menfaatlere aykırı olup olmadığına Şura-yı Devlet'in karar vermesini de "Bunu Şura-yı Devlet nasıl tayin edecek, ölçüsü, mıyası ne olacak?" şeklinde tenkit eder. Mesela üretim araçlarının tek tek şahıslar veya şirketler yerine toplumun elinde bulunmasını isteyen cemiyetleri Şura-yı Devlet'in genel menfaatlere aykırı bulmayacağını kim temin edebilirdi. Ona göre Cemiyetler Kanunu sosyalistler aleyhine tanzim edilmiş bir kanundur.²⁸

Vlahof Efendi'nin diğer bazı tenkitlerinden sonra söz alan Hamparsum Muradyan da (Sosyalist- Kozan) insanların, milletlerin düşündüklerini söylemek ve yazmak hususunda

1908 MECLİS-İ MEBUSANINDA TEMEL HAKLAR VE HAKİMİYET-İ MİLLİYE İLE İLGİLİ BAZI TARTIŞMALAR

serbest bırakılmaları taraftarıdır. Devlet ise ancak babaların çocukların nezareti gibi onları takip edecek, yanlış yola sapmalarını engelleyecek, şayet yanlış yolda iseler alıkoyup nasihat edecektir. İdare ancak bu şekilde milletin hissiyatını, fikrini öğrenecek, ona göre gerekli tedbirleri alacaktır. O da baskının gizli cemiyetleri doğuracağını ve bunun meşrutiyeti tehlikeye sokacağını belirtir.²⁹

Ulemadan Konya Mebusu Mehmed Vehbi Efendi'ye göre son zamanlarda yaşanan fevkalade hadiseler halkın cemiyet kurma hususunda bir ihtiyacı olduğunu göstermişti. Cemiyet kurmama ihtimali yoktu, bu tabii bir haktı. Fakat Vehbi Efendi bu doğal hakkın kullanımının ahalinin keyfine bırakılmayacağı kanaatindedir. Cemiyetler bir kanuna tâbi olmalı ve hükümet mutlaka haberdar edilmeliydi. Vehbi Efendi; "İşte Volkancılar ve diğerleri ! 31 Mart Hadisesi nasıl oldu? Eğer cemiyetler bir kanuna tâbi olsaydı 31 Mart elim hadisesini yaşamazdık" der.³⁰

Varteks Efendi tekrar Osmanlı Milleti cemiyetlerin faydasını bizzat müşahade ettikten sonra, biz onları sıkı kural ve kaidelere bağlamak istiyor, fakat bu sınırlamalar dolayısıyla geriye gidiyoruz itirazında bulunur.

"Milletin elini ayağını bu kadar bağlamayalım, bilekleri serbest kalsın ki, hür düşünsün. Öyle kanunlar yapalım ki, bütün milletin fertleri hürriyet içinde vatani nasıl terakki ettirmek gerekeceğini düşünsünler" diyen Varteks, aksine hükümetin başında bulunanların, istedikleri gibi hareket edip, milleti tehlikeye sokmamaları için serbest bırakılmamaları gerektiğini söyler. "Geçmişte o kadar çalışıldı, kanlar akıtıldı, mahbesler dolduruldu, gene de fikrin önü alınamadı. İttihat ve Terakki ve diğer cemiyetler emellerine eriştiler. Çünkü, ne zaman hak halkın yanında, hükümet haksız ise daima halk kazanacaktır. Halk, haksızlık, adaletsizlik görmez ise, zaten hükümete muhalif bir teklif, bir tavırla ortaya çıkmaz. Cemiyetleri sınırlandıracak yerde, bizim icraatlarımızı sınırlayalım, milletin menfaatine uygun kanunlar yapalım.

6-7 aydır çalışıyoruz. Ağır vergiler meselesi, ağnam vergisi, ziraatin kötü durumu vs. var. Biz bütün bunları, halkın yükünü nasıl hafifleteceğimizi düşünmedik. Gittik, sıkı bir matbuat nizamnamesi, serseri nizamnamesi yaptık. Halbuki halk aç, susuz. Bunların çaresine bakmıyoruz, cemiyetler kanunu yapıyoruz ve o cemiyetlerin halkın içine dağılıp, hürriyeti, meşrutiyet fikirlerini anlatmasına, devr-i sabıktan kalan fikirleri izaleye çalışmasına izin vermiyoruz. Böylece halk, yine aynı zulümde, aynı karanlıklar içinde kalsın diyoruz." Varteks Efendi'ye göre hükümetin halkın cemiyet kurmasına karışmaya hakkı yoktur. Sadece takip edecek, fikrini, faaliyetlerini öğrenecek, zararlı ise gereğini yapacaktır.³¹

Kırkkilise Mebusu İttihadçı Emrullah Efendi "Bir şahsın ilmî, edebî, fennî, siyasî, sınaî bir amaç için, kendini düşünerek ve faaliyetini buraya sarfetmek için bir takım girişimlerde bulunması meşru ve makul mudur?" şeklinde sorar. Elbette meşrudur ve makuldur, bunu kimse inkar edemez. O halde niçin beş-on kişi bir araya gelerek bu türden bir cemiyet kurmak, birbirleriyle yardımlaşmak yolunu seçmesinler. Çünkü bunlar çoğu zaman bir şahsın tek başına üstesinden geleceği işler değildir. Bu tür cemiyetler için ruhsat almalarını istemeye, onları bürokratik bir takım zorluklara maruz bırakmaya, sınırlamalar getirmeye lüzum yoktur. Bunlar şimdiye kadar ruhsat almak zorunda da kalmamıştır. Bu hak, tabii haklardandır ve Kanûn-ı Esâsî'de belirtilmiştir. "Sen memleket hayrına bir faaliyete girişeceğin zaman, önce gel bizden izin al denilemez."

Emrullah Efendi, engellenemeyecek bir husus, kanuna yasak koymakla önlenemez

1908 MECLİS-İ MEBUSANINDA TEMEL HAKLAR VE HAKİMİYET-İ MİLLİYE İLE İLGİLİ BAZI TARTIŞMALAR

görüşündedir. Dolayısıyla Meclis ve hükümetin yapması gereken, girişimin önünü tıkamak değil, onu iyi kullanılacağı bir mecraya sevk etmektir.

Hallaçyan (İttihadçı-İstanbul) siyasî haklar verilmez, alınır şeklinde layihaya itiraz eder. Ona göre Japon İmparatoru Mikado'dan başka hiçbir hükümdar siyasî haklarını halkına bahşetmemişti. Her zaman zalim güçler ahalinin doğal haklarını vermemek için çabalamıştı. Bunu yaparken de hep bir takım nazariyeler kullanmışlardır. Halkın geriliğini öne süren nazariyeler de böyle bahanelerdir. Hallaçyan, "Efendim temel haklar her yerde aynıdır. Yalnız o hakların kullanılmasından doğacak şartlar her yerde, farklı farklı olacaktır. Halkın eğitim seviyesi, temel insan haklarının her yerde aynı olması gerçeğini değiştirmez. Siyasî hakların kullanılıp kullanılmayacağı konusunda, hiçbir şekilde halkın irfan seviyesi söz konusu edilemez. Siyasî hakların en önemlisi meşrutiyet³² değil mi? Acaba meşrutiyet elde edilirken halkın irfan seviyesi aranılmış mıdır?"

Hatta, Ortaçağ'ın en karanlık asırlarında parlayan, ilm-i celil-i fıkıh'da da, şariat-ı İslamiye'de de meşrutiyet esas değil mi? İslam şariatının ihsan ettiği meşrutiyette, acaba halkın irfan seviyesi nazar-ı dikkate alınmış mıdır? Hiçbir zaman. Çünkü, bu tabii bir haktır. Emin olunuz, müstebitler her zaman bu nazariyeleri, silahları öne sürüyorlar. Halk geridir, hürriyeti anlamaz sözleri, kırbaça halkı yönetmek isteyen müstebitlerin fikirleridir. Ahaliye bu hakları vermezseniz, zulüm yapar, onları meysus edersiniz. Yine halkı ezersiniz. Dolayısıyla halletmemiz gereken esas nokta, cemiyet teşkili bir hak mıdır, değil midir hususunun belirlenmesidir." der.

İttihadçı Şeyh Saffet Efendi (Urfa) de Osmanlılar'la Fransızları mukayese edip Osmanlıların henüz tekamül etmediği şeklindeki ifadeleri reddederek "Osmanlıların insanca yaşamak üzere tekemmül ettiğinin delili işte bu Meclis ve bu kürsüdür. Osmanlılar tekemmül etmemiştir demek meşrutiyeti de onlara layık görmüyoruz demektir" itirazında bulunacaktır.³³

Geneli hakkında müzakereler bitirilip 13 Haziran 1325'de maddelerinin müzakeresine geçilen Cemiyetler Kanun Layihası'nın tümüyle reddedilmesine dair Yorgo Boşo'nun teklifi kabul edilmeyecektir. Layihanın ikinci maddesinde cemiyet kurmak için önceden izin almaya gerek olmadığı, ancak 6 ay içinde ihbarname alınması gerektiği yazılıydı. Bazı mebuslar önceden izin alınması zorunluluğu getirilmesini isteyeceklerdir. (Mehmed Vehbi Efendi, Lütfi Fikri gibi). Oysa mesela Ali Münif Bey (İttihadçı-Adana) izin söz konusu edilirse hükümetin istediği cemiyete izin verip, istediğine vermeyeceği kanaatindedir. Bir başka İttihadçı Kırkkilise Mebusu Mustafa Arif Bey de, iznin gerekli olmadığını savunur. Ahrarcı Lütfi Fikri'ye cemiyet kurmanın temel insan haklarından olduğunu kabul edip etmediğini sorar. Esasen olmayan bir hak, bir atufet, ihsan olarak mı verilmektedir, yoksa bu insanların doğal haklarından mıdır? Eğer bu doğal bir hak ise, iznin söz konusu edilmesi mantıksızdır. Mustafa Arif Bey'e göre, zaten millet atufet, ihsan istemiyor. Kanun-ı Esâsî'de de yazılı haklarını kullanıyordu.

Meclis'te hazır bulunan Dahiliye Nâzırı'na göre ise, özellikle siyasî cemiyetler için ruhsat alınması gibi bazı sınırlamalar konulmalıydı. Cemiyet-i hayriyeler ve sınıyiler için izin alınmasına gerek olmayabilirdi. Osman Fevzi Efendi (İttihadçı-Erzincan) Dahiliye Nâzırı'nı desteklerken, Halep Mebusu Mustafa Nuri Efendi ve Abdulaziz Mecdi Efendi (Karesi-Bağımsız) karşı çıkacaktır. Onlara göre bütün aleni cemiyetler hayırlı cemiyetlerdi ve cemiyet kurmak yemek yemek, uyumak gibi tabii haklardandı. İnsanlar uyuyabilmek için izin almazdı. Boşo da siyasî cemiyetler "cemiyet-i hayırsızıyye" midir? şeklinde sorar. Ona

1908 MECLİS-İ MEBUSANINDA TEMEL HAKLAR VE HAKİMİYET-İ MİLLİYE İLE İLGİLİ BAZI TARTIŞMALAR

göre aksine siyasî cemiyetler memleket için en hayırlı cemiyetlerdi. Sonunda ekseriyet-i azime ile madde aynen kabul edilecektir.³⁴

Osmanlı unsurlarını siyaseten ayıracak, gayrimeşru veya memleketin asayişini ve mülkün birliğini bozacak cemiyetlerin yasak olduğu ile ilgili üçüncü madde ise hiç tartışılmadan kabul edilecektir.

Dördüncü madde, üçüncü maddedeki yasaklara ilave olarak kavmiyet ve cinsiyet esas ve unvanlarıyla cemiyet kurma yasağı getiriyordu. Bu madde özellikle gayrimüslimlerin büyük itirazlarına yol açacaktır. Maddeyi hükümet adına Dahiliye Nezâreti Müsteşarı Adil Bey savunacaktır. Ona göre vatanperverlerin takip etmeleri gereken maksat, muhtelif unsurları "Osmanlı mütecanis milleti" haline dönüştürmektir. Maddede amaçlanan da buydu. Adil Bey bu düşüncelerini kabul ettirmek amacıyla hâlâ 31 Mart'ın etkisinde de olan mebuslara İttihad-ı Muhammediye Cemiyeti'ni örnek gösterir. Ona göre bu cemiyet de sadece İslam unsuruna dayanan bir cemiyetti ve unsurlararası itilafların şiddetlenmesinden başka bir faaliyet göstermemişti. "Eğer millî cemiyet kurmak hak ise, niçin İttihad-ı Muhammediye'yi zorla dağıttık?" sorusunu soran Adil Bey, aksi halde "31 Mart'tan sonraki ordu ve hükümetin bütün hareket ve fiillerini de gayrimeşru saymalıyız" diyecektir.³⁵

Halbuki Varteks Efendi; "Muhafazakarlara karşı en fazla göğüs gelecek ve onların tehlikesini haber verecek olan yine bu cemiyetlerdir" görüşündedir. "Onların gayret ve çalışmaları ile elde edilen meşrutiyet hâlâ tehlikeden kurtulmamıştır. Bu cemiyetleri ilga ederek reaksiyoner, irticacı hareketleri tekrar ortaya çıkarmaya bu meclisin hakkı yoktur." Varteks'in son olarak söyledikleri ilginçtir: "Pek ala bilirim ki, hususiyle Ermeniler Osmanlı ülkesinden başka yerde yaşayamazlar. Halbuki siz beni yanlış anlayıp, kart bir Ermeni olduğumu, asla Ermenilikten başka bir şey düşünmediğimi zannediyorsunuz. Halbuki ben sizden, Türkten ziyade Türk'üm³⁶ ve diyorum ki, bu maddeyi kabul ederseniz Osmanlıların ilerlemesine mani olursunuz".³⁷

Dalçef Efendi'ye göre (Bulgar-Sosyalist-Siroz) "Dünyanın hiçbir yerinde şimdiye kadar kanunla birlik sağlanmamıştır... Bizi de ittihadta sevk edecek olan din ve lisan birliği değil, ortak menfaatler ve ahval-ı siyaset olacaktır." Dalçef iddialı konuşur ve Osmanlı ülkesinde birlik kuvvetlenirse, Balkanlar'daki unsurların da Osmanlı unsurlarıyla birleşeceğini ifade eder.³⁸ Karolidi Efendi (Rum- Bağımsız-İzmir) ise "Hepimiz Osmanlıyız" der ve şöyle devam eder. "Biz, şimdi büyük bir fırtına içindeyiz. Biz, Avusturya Devleti değiliz, çünkü onun unsurları gevşekçe birbirine bağlıdır. Bu vatani Türk unsuru teşkil etti, şimdi hep beraber terakkisine çalışıyoruz. Hepimiz Osmanlıyız. Ama, benim fikrimce halis Rum olmayan halis Osmanlı da olamaz. Ermeni için de öyle. Anasır-ı muhtelifenin geçmişini, bugününü, geleceğini tetkik edersek, Devlet-i Aliye olmasa idi, yaratmasını Allah'tan dilerdik. Fakat, Osmanlılık da yalnız bir unsurdan meydana gelmiyor, terakkisi de diğer unsurlarla kaimdir. Rum, Ermeni, Türk, Arap, insanlık olarak, medeniyet olarak ne kadar sermayeleri varsa, bunları topluca ortaya koyacaklardır, koymalıdır.

Osmanlı Devleti'nin şimdi de, istikbalde ruhu İslamiyet'tir. Bu da inkar olunamaz. Fakat bu, Türklerin bizimle kardeş olmadığı anlamına gelmez. Kardeşiz, hem Rumuz, hem Hıristiyanız, hem Osmanlıyız. Ben asıl Rum olduğum için, en halis Osmanlıyım. Halis bir Hıristiyan olmasaydım, İslam'ın ulvî hakikatlerini de anlamazdım. Rumluk, Ermenilik, Araplık, Türklük anlaşılmadan Osmanlılık da anlaşılmaz. Osmanlılık bir güneştir, etrafında yıldızları var. Karalodi Efendi'nin dediği gibi, bütün sermayemizi Osmanlı Devleti için sarfedecek, onun kanatları altında yükseleceğiz. Bir Rum mabedi olan Ayasofya'daki güzel

1908 MECLİS-İ MEBUSANINDA TEMEL HAKLAR VE HAKİMİYET-İ MİLLİYE İLE İLGİLİ BAZI TARTIŞMALAR

sanatları, burayı zapt edenler takdir etti. Biz orada Rum güzel sanatlarının ortaya çıkardığı bir eseri görüyor, iftihar ediyoruz. İslamlar da bunu, bu kadar zamandır muhafaza ettiler. Bundan dolayı onlara minnet duyuyoruz. Bunun gibi daha nice örnekler var. Bunları birbirimize anlatacağız, aramızda birlik daha da kuvvetlenecek.”

Gayrimüslimlerin şiddetli savunmaları Meclis'te 4. madde aleyhine bir hava oluşturmalı ki, İttihadçı Mehmet Talat Bey (Ankara), "Anlaşılyorki bu madde kalkacak" der. Dahiliye Encümeni Reisi de maddeyi kaldıracaklarını ifade etmiş ve sözleri alkışlarla karşılanmıştı. Fakat Adil Bey tekrar hükümet adına maddeyi savunacak ve şayet Volkan gibi meşrutiyete darbe vuracak teşekkülleri ve 31 Mart Hadisesi'nde olduğu gibi, Meclis önünde dar ağaçları görmek istemiyorsak, bu maddenin aynen kabul edilmesi gerekir diyecektir. Yapılan oylama neticesinde de 90'a karşı 69 oyla "kavmiyet ve cinsiyet esas ve unvanlarıyla siyasî cemiyetler teşkili"ni yasaklayan madde aynen kabul edilecektir.³⁹

21 maddelik olup müzakereleri uzun ve daha çok teknik konuları içeren Cemiyetler Kanunu 13 Ağustos 1325'de yasalaşacaktır.⁴⁰ Bu konuda belirtmek istediğimiz son husus Ahrarcı Artas Yorgaki'nin cemiyetlerin kurucularının 30 yaşından küçük olmaması ile ilgili teklifidir. Teklife bir çok mebus, bu arada Hristo Dalçef Efendi yüksek okul talebelerinin cemiyet kurmalarına engel olacağı için karşı çıkacaktır. Bağımsız Muharrem Hasbi Efendi'nin, "şayet gençlere cemiyet kurma izni verilirse her köşe başında bir cemiyet kurulur, hükümetin politikaları tenkide başlanır" sözleri dikkat çekicidir. Mebusların çoğu bu görüşe karşı çıkarlar. Kastamonu Mebusu Hacı Mahir Efendi (İttihadçı) ise "Cemiyetlerden niçin bu kadar korkuyor ve bu korkularla sınırlamalar getiriyorsunuz" diye sorar. 31 Mart benzeri olayların çıkması engellenmek isteniyorsa, bu üçüncü maddeyle zaten engelleniyordu. Mahir Efendi, fiilî bir sonuç, bir delil ortaya çıkmadan, çıkacakmış zannıyla hareket etmenin yanlışlığını belirtir. Bu itirazlar üzerine Artas Efendi'nin teklifi kabul edilmeyecektir.⁴¹

Kanun-ı Esâsî Değişikliği ve Hakimiyet-i Milliye

1909 Anayasa değişikliğinde 1876 Kanun-ı Esâsî'sinin temel haklarla ilgili 8-26. maddelere üzerinde esaslı değişikliklere gidilmemişti. Değişikliğin yoğunlaştığı esas husus hakimiyet-i milliye ile ilgili maddelerdedir. Türkiye'de parlamenter hayatın geçmişi ile ilgili çok değerli ipuçları veren adı geçen maddelerin müzakereleri, bu çalışmanın sınırlarını aşacağı için, biz çok kısa olarak hakimiyet-i milliye ile ilgili bazı görüşlere yer vermek istiyoruz. Böylece Osmanlı'dan Cumhuriyet'e intikal eden fikrî yapı hakkındaki görüşlere ufak bir katkı da bulunmak umundayız.

Genellikle çeşitli devletlerin anayasaları incelenmek suretiyle gerçekleştirilen 1876 Anayasası'nın birey hak ve hürriyetleri açısından fazla bir anlam ifade etmediği, hükümdarın çok geniş olan yetkilerini anayasal bir çerçeveye almakla yetindiği ifade edilmektedir.⁴² İşte 1876 Anayasası hükümleri çerçevesinde seçilmiş mebuslar, belki de kendilerini yeni baştan bir anayasa yapmaya yetkili görmeyerek bazı maddelerde değişikliğe gitme yolunu seçmişlerdi.⁴³ Fakat yapılan değişikliklerle yaratılmaya çalışılan demokratik yasama ve yürütme organları, kuvvetler ayrılığını yasamayı daha çok kollayan yumuşak işbirliğine dayandırması, klasik parlamenter düzenin tipik unsurlarını getirmesi, ona adeta yeni bir anayasa niteliğini kazandırmış, "hakimiyet-i milliye" kavramı ve ilkesi anayasa tarihimize ve geleneğimize girmiştir.⁴⁴

Kanun-ı Esâsî değişikliği için verilen ilk teklif Şeyhülislam'ın seçimle işbaşına getirilmesini

1908 MECLİS-İ MEBUSANINDA TEMEL HAKLAR VE HAKİMİYET-İ MİLLİYE İLE İLGİLİ BAZI TARTIŞMALAR

isteyen Hakkari Mebusu Taha Efendi'ye (Bağımsız) aittir ve 14 Kanunusani 1324 tarihlidir.⁴⁵ Teklif encümene havale edilmiş, fakat belki de daha geniş kapsamlı bir değişiklik isteği dolayısıyla genel kurula indirilmemiştir. 31 Mart'tan sonra ise, Mahmud Şevket Paşa'nın istekleri içinde yer alan yasalar bir bir görüşülüp çıkarılmaya başlandığında Kanun-ı Esâsî değişikliği de ele alınacaktır. Nitekim encümenlerdeki çalışmalar sonucunda oluşturulan layiha 20 Nisan 1325'de genel kurula sunulmuştur.

Osmanlı Devleti'nin bölünmez bütünlüğünü (1. madde) ve idarî taksimat değişikliklerinin özel bir kanunla olabileceği (2. madde), saltanatın hilafeti de haiz olmak üzere Osmanlı sülalesinin ekber evladına ait olduğu ve padişahın culûstan sonraki ilk oturumda şer'i şerife ve Kanun-ı Esâsî ahkâmına riayet ve vatan ve millete sadakat yemini edeceğine dair (3. ve 4. madde), saltanat ve hilafet makamının sorumsuzluğu (mukaddes ve masun) ile ilgili (5. ve 6. madde) maddeler tartışma olmaksızın kabul edilecektir.⁴⁶

Fakat padişahın yetkileri ile ilgili asıl 7., değişik 8. maddenin hakimiyet-i milliyeyi ilgilendirdiği için tartışmalara yol açtığı görülüyor. Mentеше Mebusu İttihadçı Halil Bey, harp ilanını padişahın yetkileri içinde gösterip Meclis'in onayı ile ilgili bir zorunluluk getirilmemesini eleştirirken, Rıza Paşa da (Karahisar-ı Sahib) sadrazam tayininin padişahın mutlak yetkileri içinde gösterilmesine itiraz edecektir. Rıza Paşa'ya göre ileride siyasî firkalar halinde seçime girilecek ve padişah en çok oyu alan siyasî firkadan bir şahsı kabineyi kurmaya memur edecekti. Bu durumda kurulacak kabine ancak meclisin güvenini aldıktan sonra padişahça onaylanacaktı. Buna uygun teklifi ise kabul edilmeyecektir.⁴⁷

Yorgo Boşo'nun padişahın yetkileri ile ilgili tavrı dikkat çekicidir. O, Meclis-i Umumi'nin (Ayân ve Mebusan Meclisleri) açılması ve tatil edilmesinin padişahın mutlak yetkileri içinde gösterilmesine itiraz ederken, (çünkü Boşo bu meclislerin vakti gelince kimsenin onay ve davetine gerek kalmadan çalışmalarına başlamasını, ancak olağanüstü dönemler için padişaha böyle bir yetkinin verilmesini istiyordu) diğer yandan padişaha kabineyi azil yetkisinin verilmemesini eleştiriyordu. Nitekim Bursa Mebusu Ömer Fevzi Efendi (Bağımsız) tarafından böyle bir teklif yapılmış, fakat kabul edilmemişti.

Boşo, bütün meşrutî devletlerde kral veya hükümdârın nazırları tayin ve azil yetkisi olduğunu ifade edecektir. Şayet padişaha sadece Sadrazam ve Şeyhülislam'ı tayin yetkisi verilip (1876 Kanun-ı Esâsî'de padişaha vükelayı azil ve nasb yetkisi verilmişken, değişik 8. madde ile bunlar geri alınmış ve Şeyhülislam dışında padişahın tayin ettiği Sadrazamın seçtiği kabine üyelerini tasdik hakkı verilmişti)⁴⁸ azil yetkisi verilmezse, Meclis'in açık olmadığı zamanlarda kamunun menfaatine aykırı hareket eden bir Sadrazamı azil edemeyecek ve Meclis'in toplanarak güvensizlik oyu vermesini bekleyecekti. Boşo, II. Abdulhamid'in istibdadına karşı reaksiyoner bir tavırla padişahın olması gereken yetkilerin bile olabildiğince kısılmaya çalışıldığını ifade eder ve şöyle devam eder: "Bendeniz padişah milletin babası olsun istiyorum. Hiçbir zaman Abdulhamid gibi bir padişahın Osmanlı Hanedanı içinden bir daha çıkacağını düşünmüyorum. Onun için padişaha sadrazamın azline dair selahiyet verelim. O adam başka türlü padişahlık edemez. Dolmabahçe'de gölge gibi kalacak, başka bir şey değil."

Müslim mebuslardan bazıları bu görüşe karşı çıkar. Kırkkilise Mebusu Mustafa Arif Bey, azil hakkı vermek, ona bir mes'uliyet tevcih etmektir der. Halbuki hükümdar mes'ul değildir. Dersim Mebusu Lütfi Fikri Bey de Boşo'yu destekleyecektir.⁴⁹ Ancak Boşo'nun bu sözleri mebuslarca hoş karşılanmamış olacak ki, ertesi gün "Zannetmeyin ki bu teklifle millî hakimiyetten sarf-ı nazar edilerek güç padişaha veriliyor" diyecektir. "Ben de istibdada

1908 MECLİS-İ MEBUSANINDA TEMEL HAKLAR VE HAKİMİYET-İ MİLLİYE İLE İLGİLİ BAZI TARTIŞMALAR

karşıyım. Fakat istibdat sadece padişahın gelmez. Milleti batıracak şey padişahın istibdadından ziyade Meclis'in istibdadıdır. İleride siyasî fırkalardan oluşacak hükümetler, Meclis çoğunluğuna dayanarak, ne azınlıkta kalan mebusları, ne de padişahı dinleyeceklerdir. Bu sebeple bendeniz bu teklifi kuvvetler dengesini (tevizün-ü kuvva) düşünerek, yani hiçbir kuvvete istibdada yol açacak kadar fazla bir güç verilmesini istemediğim için yaptım".⁵⁰

Halbuki Bağdat Mebusu İsmail Hakkı Bey'e göre (İttihadçı) böyle mahzurlar olsa da insanlık çoğunluğun idaresinden daha iyi bir usûl bulamamıştır. Varteks'e göre de böyle bir teklif hakimiyet-i milliyeye zarar vermek demektir. Padişah Meclis'in güvenini almış bir kabineyi, Meclis tatildeyken de, açıkken de azledemezdi. Şayet milletin menfaatleri kendisini zorlarsa azleder, fakat sorumluluğu da kendisi deruhte ederdi.

İttihadçı Hüseyin Cahit Bey, "Biz buraya hakimiyet-i milliyeyi tesis edeceğiz diye geldik, şimdi ise kendi ellerimizle yıkıyoruz" itirazında bulunur. Mustafa Arif Bey (İttihadçı-Kırkkilise), "Her zaman şimdiki gibi meşrutiyetperver bir padişahımız bulunacağını kimse temin edemez. 30-40 sene sonra bir Hamid gelebilir" diyecektir.⁵¹

Boşo görüşlerinde ısrarla; Sadrazamın meclis çoğunluğuna dayanarak padişah üzerinde nüfuz icra ve hatta onu hal' edebileceğini, buna karşılık padişahın sadrazamı azle bile cesaretinin olmayacağını ifade eder. "Biz biat ettik, biatın ne olduğunu pekala bilirsiniz. Biz onu bütün milletin hususi vekili tayin ettik. Umumi vekiller olarak, hususi vekile güvenmiyorsak bu padişaha eskiden beri ne lüzum vardı?" diye tekrar sorar.⁵² Azil hakları ile ilgili oylama yapılacak ve bu hakkın verilmesi (sorumluluk yeni heyet-i vükelâya ait olmak üzere) 83'e karşı 140 oyla kabul edilecek, bazı mebusların 2/3 çoğunlukla ilgili itirazları reddedilecektir.⁵³

1876 Kanun-ı Esâsî'sinin 11. maddesinde devletin dininin din-i İslam olduğu yazılıydı. Bu madde ile ilgili değişikliğe gidilmemiş, 12. madde olarak aynen bırakılmıştı. Madde ile ilgili müzakerelerde bu ibareye itiraz edilmediği görülüyor.⁵⁴ Fakat Cemiyetler Kanunu görüşülürken, kavmiyet, cinsiyet esas ve unvanlarıyla cemiyetler kurma yasağı getiren madde münasebetiyle Boşo Efendi bu hususa değinecek ve "Devletin dini din-i İslam'dır diyor, bunu tashih etmiyorsunuz. Demek ki İslam mezhebini üzerimize hakim mezhep gibi koyuyor, bizi de onun altında yaşattırıyor" itirazında bulunacaktır.⁵⁵

Daha önce de belirttiğimiz gibi, 1876 Anayasası'nın bireysel hürriyetlerle ilgili madde hükümlerinde (8-26. maddeler) içerik olarak esaslı değişikliklere gidilmemiştir. Bunlar arasında şahsî hürriyetlerin her türlü taarruzdan masun oluşu (9. madde), basın hürriyeti (12. madde), eğitim hürriyeti (15. madde),⁵⁶ bütün Osmanlı teb'asının kanun önünde eşitliği (17. madde) ve işkence vesair her nevi eziyetin yasak olduğu ile ilgili (26. madde) maddeler vardır.⁵⁷ Boşo Efendi, bunlar haricinde "Osmanlı memleketinde para ile insan alınıp satılmaz" şeklinde bir maddenin Kanun-ı Esâsî'ye yazılmasını teklif edecek, İzmir Mebusu Seyyid Bey (İttihadçı) buna, "Zaten Mecelle'de adam alınıp satılmasının yasak olduğuna dair bir açıklık var, şer'an hür insan alınıp satılmaz, memleketimizde de hür olmayan yoktur" şeklinde itiraz edecektir. Halbuki Honeus Efendi'ye göre Yıldız'da pek çok köle vardı. Seyyid Bey ise "olmaz, katiyen, hepsi salıverildiler" cevabını verecektir. Eğer maksat zenci ticareti ise, bu bütün devletlerin aralarında yaptıkları bir anlaşma ile yasaklanmış, Osmanlı Devleti de buna imza atmıştır. Boşo, "Madem ki Mecelle'de var, bunun Kanun-ı Esâsî'ye dercinde de her hangi bir mahzur olmaz" der.

1908 MECLİS-İ MEBUSANINDA TEMEL HAKLAR VE HAKİMİYET-İ MİLLİYE İLE İLGİLİ BAZI TARTIŞMALAR

Konya Mebusu Hoca Salim Efendi'ye göre, mebus arkadaşları, "ölmüş, gebermiş devri-istibdadı göz önüne alarak" Mecelle'de yazılı hükümlerin tekrar tekrar yazılmasını istiyorlardı. Herkesin hür olduğu kanunlarda yazılı olup, bir emri tabii idi. Teklif 2/3 çoğunlukla reddedilecektir.⁵⁸

1909 Anayasa değişikliği meclislerden geçip yasalaştıktan sonra "hakimiyet-i milliye" konusu, Ayan'ın 64. maddenin değiştirilmesi ile ilgili bir teklifi üzerine tekrar yaşanacaktır.

Ayan'ın teklifi, hükümetin yeni kanun tanzimi veya tadili tekliflerinin öncelikle Âyan tarafından görüşülmesini içeriyordu. Encümen bu teklifi "hakimiyet-i milliye" gerekçesiyle reddetmişti. Hatta Âyan'ın bu teklifi, Mebusan'a karşı kendi yetkilerini daha da arttırmak çabasıyla yaptığı ithamında bulunuyordu.⁵⁹ Teklif genel kurulda 27 Kanunusani 1326 tarihinden itibaren görüşülecektir.

Âyan'ın teklifi lehinde en hararetli savunma, Ahrarcı Zöhrap Efendi'den gelecektir. Zöhrap, Âyan'ın bu teklifinin altında yatan nedenin, yoğun bir faaliyet içinde olan Mebusan Meclisi'nin işlerini kolaylaştırmaktan ibaret olduğunu söyler. "30 senedir baskı altında ezilmiş bir milletin vekilleri olarak bu baskıyı kaldırmak, hiç olmazsa şiddetle sınırlandırmak için buraya geldik" diyen Zöhrap Efendi, "bu ruh haliyle hükümdarlığa ve sıfatını hükümdardan alan Âyan'a karşı hep kuşkuyla vaziyet" aldıklarını ifade eder. Halbuki biz, Kanûn-ı Esâsi'yi tadil etmeden de parlamenterizm usûlünü kabul ettik, Kamil Paşa'yı bu şekilde düşürdük. Encümen, Âyan'ın teklifini hakimiyet-i milliye esasına dayanarak reddediyor. Hakimiyet-i milliye ise, her milletin sosyal terbiyesine, siyasi durumuna göre değişik telakki edilir. Zöhrap Efendi sözlerinin bu noktasında, bizim en fazla taklid etmekte olduğumuzu söylediği Fransa'da hakimiyet-i milliye fikrinin değişik tecellilerini anlatacaktır. Ona göre, "Fransa'da hakimiyet-i milliye önce milletvekillerinin saltanata iştiraki, sonra hükümdardan duyulan hoşnutsuzluk sebebiyle hükümdarın izalesi ve hakimiyetin yalnızca milletvekillerine hasrolunması şeklinde tecelli etmiştir. Fakat bunu askeri diktatörlük hakimiyet-i milliye adıyla takip etmiştir. Bu gün bile, Avrupa'da bir kesimde Empire Prémistaire (saltanata milletvekilleri aracılığıyla iştirak etme), hakimiyet-i milliyenin en güzel şeklidir diye kabul edilmektedir."

Zöhrap Efendi, Fransa tarihi ile ilgili uzun izahatından sonra sorar; "Ne istiyorsunuz, hakimiyet-i milliye mi? Eğer onu ilmî ve mutlak bir esas üzerine telakki etmek isterseniz, hakimiyet-i milliye cumhuriyet, biraz daha ileri gidilirse cumhuriyetten öte bir şey, milletin bütün fertlerinin bir araya gelip bin-nefs icra-yı hüküm etmesidir ki, bunun en yeni şekli İsviçre'de ufacık kasabalarda mevcuttur. Bu şiddette hakimiyet-i milliyeyi tatbik, saltanatı kaldırmayı gerektirir." Zöhrap Efendi, sözlerinin gürültüyle protesto edilmesi üzerine, "Ben saltanatı kaldıralım demiyorum, muhafaza edelim diyorum" şeklinde karşılık verecektir.

Eğer hakimiyet-i milliye, milletin doğrudan doğruya seçtiği vekillerle olacaksa, hakimiyet-i milliye denildiğinde sadece Mebusan Meclisi anlaşılıyorsa, Âyan fazladır diyen Zöhrap Efendi, milletin vekillerinin de hata yapabileceğini, bazı hususlarda şiddet gösterebileceğini, Âyan'ın da bu ihtimallere karşı tadil edici bir heyet olarak var olduğunu söyler. Arkadaşlarının ise, Âyan'ı kaldırmak fikrinde olmadığını, fakat hükümdar seçtiği için ona karşı kuşkulu davrandıklarını belirtir.

Başında hükümdar bulunan meşrutî idarelerde hakimiyet-i milliye, bir taraftan milletin göndereceği vekillerin hakları ve diğer taraftan milletin asli vekili olarak kabul edilen hükümdarın hukukunun toplamı ile meydana gelir. Padişah sadece icranın başı değildir.

1908 MECLİS-İ MEBUSANINDA TEMEL HAKLAR VE HAKİMİYET-İ MİLLİYE İLE İLGİLİ BAZI TARTIŞMALAR

Kanûn-ı Esâsî ile verilen selahiyetlerle yasama konusunda da yetkilere haizdir. Bunun için kabul edilen yasaları, irade-i seniyyeye dayandırmak zorunluluğu konulmuştur. Monarşilerde hükümdarın tarifi budur. Aksi halde hükümdar milletin daimi vekili sıfatını taşıyor derseniz, o vakit cumhuriyete düşersiniz.

Zöhrap Efendi, dünyada iki türlü ilerlemenin olduğundan bahsederek, "biri evrimci (tedrici tekamül), biri devrimci (inkılâp) ilerlemedir. Bizim seçeceğimiz yol evrimci yol olmalıdır" diyecektir. Yine Fransa tarihinden örnekler verir. Fransa'da ihtilalden sonra restorasyon, meşrutî monarşi, imparatorluk, cumhuriyet gibi gidiş gelişlerin olduğunu söyler ve inkılâb zamanında meydana gelen şiddetin aynı derecede şiddetle ve hatta vahşetle karşılık bulduğunu anlatır. "Terreur Rouge (Kızıl Terör)" adıyla yapılan katliamlara "Terreur Blanche (Beyaz Terör)" adıyla bilinen katliamlarla karşılık verilmiştir. Bizde de buna benzer şiddet olayları yaşanmaması için esas kanunda ve diğer kanunlarda yapılacak değişiklikler ani ve kökten bir değişiklik olmayıp, yavaş yavaş, adeta milletin hissetmeyeceği şekilde olmalıdır. Noksanlar zamana ve ihtiyaca göre bu şekilde giderilmelidir.

Ona göre, Anadolu'da feodalitenin eski alışkanlıkları bütün şiddetiyle devam etmektedir. Biz sosyal olarak çok gerideyiz, bu sebeple Avrupa'daki meşrutî idarelerin en nihaî şeklini kabul etmek, bu çerçevede Âyan'a karşı kıyam (isyan, ayaklanma) etmek doğru değildir. Her millet kendi sosyal durumunu göz önüne almalı, ona göre hareket etmelidir."⁶⁰

Zöhrap Efendi'nin ülkenin o zamanki durumuyla ilgili sözleri Müslim mebusların bazıları tarafından, Osmanlıların hakimiyet-i milliyeye alışık olmadığı anlamında yorumlanacak ve karşı çıkılacaktır. Tokat Mebusu Sabri Efendi (Ahrarcı), zaman zaman Namık Kemal'in de ileri sürdüğü görüşlere benzer bir şekilde Zöhrap Efendi'ye itiraz eder. Sabri Efendi'ye göre, "İslam'ın ortaya çıktığı ilk devirlere bakarsak hakimiyet-i milliyenin bizim için tabî bir hal olduğunu görürüz. Bu tabî hali iade etmek için ise beklemeye, teenniye, teemmüle ihtiyaç yoktur." Zöhrap Efendi bu sözlerle, "Mademki öteden beri alıştığımız, tamamının (devlet başkanının da, Âyan'ın da) millet tarafından seçilmesini isteyin" itirazında bulunur. Ankara Mebusu Talat Bey (İttihadçı) ise, kanıyla istirdat eylediği hak milletindir, bu hakkı Âyan'ın iltimas ve delaletiyle almadı cevabını verecektir.⁶¹

Zöhrap Efendi'nin görüşlerine karşı çıkan Erzurum Mebusu Varteks Efendi, mebusların hep Fransa'yı, İngiltere'yi, İtalya'yı örnek göstermesini de tenkit edecektir. Onları, kendi şartlarımızı unutarak Avrupa hukukçularının kucağına atılmakla ve onların yaptıklarını getirip aynen bize tatbik etmeye çalışmakla suçlar. Varteks'e göre, Âyan, millet tarafından seçilip geldiğinde mebusanla eşit haklara sahip olabilirdi. Yoksa şimdiki durumda milletin mebuslara verdiği haklardan bir kısmı Âyan'a devredilemezdi.⁶²

Halbuki Üsküp Mebusu Todori Pavlof (ileride Hürriyet ve İtilaf'a girecektir), Âyan seçimle işbaşına gelse dahi mebusanla eşit haklara sahip olamayacağını, dolayısıyla Âyan'a hakimiyet-i milliyeye esasına aykırı haklar verilemeyeceğini savunacaktır.⁶³ Mebusların çoğunluğu encümenle aynı görüşü paylaşınca, teklif 48'e karşı 138 oyla reddedilecek ve teşekkürlerle karşılanacaktır.⁶⁴ Meclis-i Mebusan müzakereleri düzenli olarak Takvim-i Vekayi'de yayınlanıyor ve zaman zaman çeşitli gazetelerde müzakerelerle ilgili yorumlar yapıyordu. Bu Osmanlı okuyucuların Meclis'teki temel haklarla ilgili tartışmalarından şöyle veya böyle etkilenmesi demektir. 1909 Meclis-i Mebusanı'ndaki konu ile ilgili canlı tartışmaların, onları takip edenlerin fikrî seviyesine çok şeyler kattığı kanaatindeyiz.

Prof. Dr. Ayfer ÖZÇELİK

1908 MECLİS-İ MEBUSANINDA TEMEL HAKLAR VE HAKİMİYET-İ MİLLİYE İLE İLGİLİ BAZI TARTIŞMALAR

Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Alıntı Kaynağı: Türkler, Cilt: 14 Sayfa: 751-764

Dipnotlar:

1. Orhan Aldıkaçtı, Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası, İstanbul 1982, s.
2. Vecdi Bilgin, "Gerileme ve Çöküş Dönemlerinde Osmanlı Zihniyeti, Osmanlı'dan Cumhuriyete Miras Kalan Sosyal Karakter Üzerine Bir Deneme", Yeni Türkiye Osmanlı C. 7, Ankara 2000, s. 630.
3. Tunaya, 1980'de ilan edilen sıkıyönetimin 1918'e kadar sürdüğünü belirtmektedir (Bk. Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler C. 1, İkinci Meşrutiyet Dönemi, İstanbul 1984, s. 8).
4. Zühtü Arslan, "Türk Anayasacılığının Kökenleri; Osmanlı Tecrübesi Üzerine Düşünceler", Yeni Türkiye Osmanlı, C. 7, Ankara 2000, s. 386-391.
5. Sina Akşin, 31 Mart, s. 170-171; Bayur, C. 1, Kıs. II, s. 207.
6. Girişilen bu hızlı yasama faaliyetleri ve meclis müzakereleri konusunda ayrıntılı bilgi için bk. Ayfer Özçelik, Kimliğini Arayan Meşrutiyet-Rumeli-Kiliseler Meselesi, Bedel-i Askerî, Ta'til-i Eşgal, Anayasa Değişikliği, Toplanma Hürriyeti ve Cemiyetler Kanunu-, Denizli 2001.
7. Fikret Adanır, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ulusal Sorun İle Sosyalizmin Oluşması ve Gelişmesi", Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923), Der. Erik Jan Zürcher, Mete Tuncay, İstanbul 1995, s. 67.
8. Adanır, a.g.m., s. 67-68. 24 Ağustos 1324'te Selanik'te yayınlanan İttihat ve Terakki Gazetesi'nde çıkan bir yorumda, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin amele taraftarı olup, onları himaye ettiği ile ilgili fikirler ileri sürülüyordu. Fakat yorum sahibi, cemiyetin ne amele, ne de patron taraftarı olmadığını, bunlara eşit mesafede durduğunu yazıyordu (Bk. Mesut Gülmez, Türkiye Belgesel Çalışma İlişkileri Tarihi, (1936 Öncesi), Ankara 1983, s. 13).
9. MMZC. C. 3, D. 1, Ğc. 1, s. 687-688.
10. MMZC. C. 3, D. 1, Ğc. 1, s. 689.
11. MMZC. C. 3, D. 1, Ğc. 1, s. 689.
12. MMZC. C. 3, D. 1, Ğc. 1, s. 690.
13. MMZC. C. 3, D. 1, Ğc. 1, s. 691-694.
14. MMZC. C. 5, D. 1, Ğc. 1, s. 102-106.
15. MMZC. C. 5, D. 1, Ğc. 1, s. 108-109.
16. MMZC. C. 5, D. 1, Ğc. 1, s. 108-115.
17. MMZC. C. 5, D. 1, Ğc. 1, s. 122.
18. MMZC. C. 6, D. 1, Ğc. 1, s. 400.
19. MMZC. C. 5, D. 1, Ğc. 1, s. 413.
20. MMZC. C. 3, D. 1, Ğc. 1, s. 301.
21. MMZC. C. 4, D. 1, Ğc. 1, s. 423-436.
22. Makal, a.g.m., s. 103-104.
23. Gülmez, a.g.e., s. 243 vd.; Aktay, a.g.e., s. 26.
24. MMZC. C. 2, D. 1, Ğc. 1, s. 135-136.
25. MMZC. C. 3, D. 1, Ğc. 1, s. 472-474.
26. MMZC. C. 4, D. 1, Ğc. 1, s. 471-473.
27. MMZC. C. 4, D. 1, Ğc. 1, s. 473-474.
28. Vlahof Efendi, 1970 yılında Üsküp'te yayınlanan anılarında da, Cemiyetler Kanunu'nun sosyalist, cumhuriyetçi ve milliyetçi grup ve partilere karşı düşünölmüş ve hazırlanmış olduğunu belirtecektir. (Bk. Fikret Adanır, "Makedonya Sorunu ve Dimitar Vlahof'un Anılarında II. Meşrutiyet", Birikim, Sayı 9, Yıl 1975, s. 20).
29. MMZC. C. 4, D. 1, Ğc. 1, s. 476-477.
30. MMZC. C. 4, D. 1, Ğc. 1, s. 477.

1908 MECLİS-İ MEBUSANINDA TEMEL HAKLAR VE HAKİMİYET-İ MİLLİYE İLE İLGİLİ BAZI TARTIŞMALAR

31. MMZC. C. 4, D. 1, Ğc. 1, s. 477-479.
32. Zabitların genelinden mebusların meşrutiyet kavramı ile bu gün anlamı çok da iyi bilinmemesine rağmen sıkça kullanılan demokrasiyi ifade etmek istedikleri gibi bir sonuç çıkmaktadır.
33. MMZC. C. 4, D. 1, Ğc. 1, s. 495-496.
34. MMZC. C. 5, D. 1, Ğc. 1, s. 437.
35. MMZC. C. 5, D. 1, Ğc. 1, s. 437-439.
36. Bu sözler büyük alkışlarla karşılanmıştır.
37. MMZC. C. 5, D. 1, Ğc. 1, s. 446-448.
38. MMZC. C. 5, D. 1, Ğc. 1, s. 448-449.
39. MMZC. C. 5, D. 1, Ğc. 1, s. 465-468.
40. MMZC. C. 5, D. 1, Ğc. 1, s. 497-498.
41. Düstur, Tertib-i Sani C. 1, Dersaadet 1329, s. 604-608; Mesut Gülmez, Türkiye Belgesel Çalışma İlişkileri Tarihi (1936 Öncesi), Ankara 1983, s. 220.
42. Recai Galip Okandan, Amme Hukukumuzun Ana Hatları (Türkiye'nin Siyasî Gelişmesi) Birinci Kitap, Osmanlı Devleti'nin Kuruluşundan Yıkılışına Kadar, İstanbul 1971, s. 285-286.
43. Meclis-i Mebusan'da yapılan müzakere ve değişikliklerden sonra Âyan Meclisi'nden çıkan son şekle göre, 1876 Kanûn-ı Esâsîsi'nin 3, 6, 7, 10, 12, 27, 28, 29, 30, 35, 36, 38, 43, 44, 53, 54, 76, 77, 80, 113, 118. maddeleri değiştirilmiş, 119. madde kaldırılmış ve yeniden 119, 120, 121. maddeler eklenmiştir (Okandan, a.g.e., s. 288. Ayrıca bk. Bülent Tanör, Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri 1789-1980, İstanbul 1996, s. 147).
44. Tanör, a.g.e., s. 150.
45. MMZC. C. 1, D. 1, Ğc. 1, s. 488.
46. MMZC. C. 3, D. 1, Ğc. 1, s. 176-178.
47. MMZC. C. 4, D. 1, Ğc. 1, s. 169-174.
48. MMZC. C. 3, D. 1, Ğc. 1, s. 178-179.
49. MMZC. C. 4, D. 1, Ğc. 1, s. 173-174.
50. MMZC. C. 4, D. 1, Ğc. 1, s. 196-197.
51. MMZC. C. 5, D. 1, Ğc. 1, s. 39-40.
52. MMZC. C. 5, D. 1, Ğc. 1, s. 42-43.
53. MMZC. C. 5, D. 1, Ğc. 1, s. 44.
54. MMZC. C. 3, D. 1, Ğc. 1, s. 186-187; MMZC. C. 5, D. 1, Ğc. 1, s. 200-202.
55. MMZC. C. 5, D. 1, Ğc. 1, s. 439.
56. 1876 Kanun-ı Esasîsi'nin "bütün mekteplerin devletin taht-ı nezaretinde olduğu" ile ilgili ve üzerinde herhangi bir değişikliğe gidilmeyen 16. maddesi ile ilgili bir tartışma oldukça ilginçtir. Gayrimüslim mebuslar 30 imzalı bir takrir vererek, maddeye öteden beri geçerli olan talim terbiye usûllerine halel getirilmeyeceği ile ilgili bir ibare ilavesini isterler. Amaçlarını da itikadla ilgili dersler yanında Yunan felsefesi ürünleriyle ilgili derslere olabilecek bir müdahalenin önünü almak şeklinde izah ederler. Uzun tartışmalar sırasında ulemadan Mustafa Asım Efendi (İstanbul-İttihadçı) okuduğunu belirttiği Yunan felsefesinin, yalnız Rumların, Hıristiyanların malı olmadığını, ilim ve fenlerin bütün insanlığın ortak malı olup yasaklanamayacağını söyleyecektir. Yine madde ile ilgili olarak yapılan müzakereler sırasında anadilinde eğitim ve Osmanlı mektepleri ile Osmanlıcanın daha ileri seviyelere getirilmesi istekleri söz konusu olacaktır (Bk. MMZC. C. 4, D. 1, İc. 1, s. 206-214.).
57. Maddeler için bk. Kili-Gözübüyük, a.g.e., s. 32-33.
58. MMZC. C. 4, D. 1, Ğc. 1, s. 222-224.
59. MMZC. C. 2, D. 1, Ğc. 3, s. 662-663.
60. MMZC. C. 3, D. 1, Ğc. 3, s. 9-14.
61. MMZC. C. 3, D. 1, Ğc. 3, s. 85-86.
62. MMZC. C. 3, D. 1, Ğc. 3, s. 30-32.
63. MMZC. C. 3, D. 1, Ğc. 3, s. 80-85.
64. MMZC. C. 3, D. 1, Ğc. 3, s. 131-132.

1908 MECLİS-İ MEBUSANINDA TEMEL HAKLAR VE HAKİMİYET-İ MİLLİYE İLE İLGİLİ BAZI TARTIŞMALAR

Kaynaklar:

- ADANIR, Fikret; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ulusal Sorun ile Sosyalizmin Oluşması ve Gelişmesi", Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923), (Derleyenler, Erik Jan ZURCHER, Mete TUNCAY), İstanbul 1995, s. 32-72.
- ADANIR, Fikret; "Makedonya Sorunu ve Dimitar Vlahof'un Anılarında. II. Meşrutiyet", Birikim, Sayı 9, Yıl 1975.
- AHMAD, Feroz-RUSTOW, Dankward A.; "II. Meşrutiyet Döneminde. Meclisler", Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, Sayı 4-5. İstanbul 1975-1976, s. 243-284.
- AKTAY, Nizamettin; Sendika Hakkı (Uluslararası Dayanakları. Bakımından Eleştirel Bir Yaklaşımla Türk Hukukunda Sendika Hakkı İle İlgili Belgeler), Ankara 1993.
- AKŞİN, Sina; Jön Türkler ve İttihad ve Terakki, İstanbul 1987.
- ALDIKAÇTI, Orhan; Anayasa Hukukunun Gelişmesi ve 1961 Anayasası. İstanbul, 1982. ARSLAN, Zühtü; "Türk Anayasacılığının Kökenleri; Osmanlı Tecrübesi.
- Üzerine Düşünceler", Yeni Türkiye Osmanlı, C. 7, Ankara 2000, s. 386-394.
- BAYUR, Yusuf Hikmet; Türk İnkılâbı Tarihi, C. II, Kısım I, Ankara. 1991.
- BİLGİN, Vedat; "Gerileme ve Çöküş Dönemlerinde Osmanlı Zihniyeti;. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Miras Kalan Sosyal Karakter Üzerine. Bir Deneme", Yeni Türkiye Osmanlı C. 7, s. 630-644.
- BİRİNCİ, Ali; Hürriyet ve İtilaf Fırkası, II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve. Terakki'ye Karşı Çıkanlar, İstanbul 1990.
- Düstur, Tertib-i Sani C. 1, Dersaadet 1329.
- GÜLMEZ, Mesut; Türkiye Belgesel Çalışma İlişkileri Tarihi (1936. Öncesi), Ankara 1983. GÜNEŞ, İhsan; Türk Parlamento Tarihi, C. II, Ankara 1998.
- İŞIKLI, Alpaslan; Sendikacılık ve Siyaset, Ankara 1990.
- KANSU, Aykut; 1908 Devrimi, Çev. Ayda ERBAL, İstanbul 1995.
- KİLİ, Suna-GÖZÜBÜYÜK, A. Şeref; Türk Anayasa Metinleri "Senedi İttifaktan Günümüze", Ankara 1985.
- KURAN, Ahmed Bedevi; İnkılap Tarihimiz ve İttihat Terakki, İstanbul. 1948.
- MAKAL, Ahmet; "XIX. Yüzyıl Sonları, XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı. İmparatorluğu'nda Çalışma İlişkileri", Osmanlı C. 5, Toplam, Ankara 1999.
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt 1, Devre 1, İçtima 1, Ankara 1982.
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt 1, Devre 1, İçtima 1, Ankara 1985.
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt 1, Devre 1, İçtima 3, Ankara 1986.
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt 1, Devre 1, İçtima 4, Ankara 1991.
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt 2, Devre 1, İçtima 1, Ankara 1982.
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt 2, Devre 1, İçtima 2, Ankara 1985.
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt 2, Devre 1, İçtima 3, Ankara 1986.
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt 2, Devre 1, İçtima 4, Ankara 1991.
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt 3, Devre 1, İçtima 1, Ankara 1982.
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt 3, Devre 1, İçtima 2, Ankara.
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt 3, Devre 1, İçtima 3, Ankara 1986.
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt 4, Devre 1, İçtima 1, Ankara.
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt 4, Devre 1, İçtima 2, Ankara 1986.
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt 4, Devre 1, İçtima 3, Ankara 1986.
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt 5, Devre 1, İçtima 1, Ankara.
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt 5, Devre 1, İçtima 2, Ankara 1986.
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt 5, Devre 1, İçtima 3, Ankara 1990.
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt 6, Devre 1, İçtima 1, Ankara.
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt 6, Devre 1, İçtima 2, Ankara 1986.

1908 MECLİS-İ MEBUSANINDA TEMEL HAKLAR VE HAKİMİYET-İ MİLLİYE İLE İLGİLİ BAZI TARTIŞMALAR

- OKANDAN, Recai Galip; Amme Hukukumuzun Ana Hatları (Türkiye'nin Siyasî Gelişmesi) Birinci Kitap, Osmanlı Devleti'nin Kuruluşundan Yıkılışına Kadar, İstanbul 1971.
- ÖKÇÜN, A. Gündüz; Ta'til-i Eşgal Kanunu 1909 Belgeler-Yorumlar. Ankara 1996.
- ÖZÇELİK, Ayfer; Sahibini Arayan Meşrutiyet, Meclis-i Mebusan'ın Açılışı, 31 Mart ve 1909 Adana Olayları, İstanbul 2001.
- ÖZÇELİK, Ayfer; Kimliğini Arayan Meşrutiyet, Rumeli-Kiliseler Meselesi, Bedel-i Askeri, Ta'til-i Eşgal, Anayasa Değişikliği, Toplanma Hürriyeti ve Cemiyetler Kanunu, Denizli 2001.
- Şeyhülislam Cemalettin Efendi, Siyasî Hatıralar (1908-1913), İstanbul. 1978.
- TANİLLİ, Server; Türk Anayasaları ve İlgili Mevzuat, İstanbul 1980.
- TANÖR, Bülent; Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri 1789-1980. İstanbul 1996.
- TUNAYA, Tarık Zafer; Türkiye'de Siyasal Partiler, C. 1, İkinci. Meşrutiyet Dönemi, İstanbul 1984.
- TURAN, Kamil; İş Hukukunun Genel Esasları, Ankara 1990.